

А.А. Оралова ¹, Р.Р. Оспанова ^{*2}

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты,
PhD-докторант, ғылыми қызметкер, Алматы, Қазақстан
E-mail: aknur.oralova@mail.ru

² Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан
E-mail: ablai_angel@mail.ru

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ӘСКЕРИ-ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНІБЕКҰЛЫ

Аңдатпа

XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының сыртқы саяси қызметіндегі қазақ батырларының өмірі мен мемлекеттік қызметі туралы объективті, дәлелді және нақты тарихи зерттеулерді жүргізу — кезек күттірмейтін мәселе. Зерттеу жұмысында хан Абылайдың әскери өнерінің әлемге танылуына ықпал еткен қазақ батырларының тарихи рөлі, Абылайдың сенімді сардары Қожаберген батыр Жәнібекұлының әскери-дипломатиялық қызметі мысалында қарастырылады. Мақаланы жазу батырлардың қазақ халқының тарихи тағдырын шешу жолындағы сыртқы саяси қызметі, Қазақ хандығының сол кезеңдегі ірі империялар мен Еуразияның басқа да халықтарына қатысты сыртқы саясаты туралы ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Өкінішке орай, бүгінгі күнге дейін бұл мәселеге объективті және тарихи тұрғыда ғылыми баға берілмеді. Сондықтан, бұл зерттеу мақаласы батырлардың ерлік жолы мен дипломатиялық қызметінің зерттелмеген кезеңдері туралы жаңа тарихи білімдерді жинақтауға жол ашады. Мақалада қазақ халқының әскери-саяси тарихында ерекше орын алатын Қожаберген батыр Жәнібекұлының әскери және дипломатиялық қызметі туралы деректер де талданады. Зерттеуде батырдың ел қорғау жолындағы ерлік істері, жоңғар шапқыншылығына қарсы ұйымдастырған күресі және қазақ жүздерінің бірлігін нығайту жолындағы әрекеттері қарастырылады. Сонымен қатар, Қожаберген батырдың көрші елдермен жүргізген бейбіт келіссөздері мен елшілік миссиялары тарихи деректер негізінде сипатталады. Автор батырдың тұлғасын тек әскери қолбасшы ретінде ғана емес, сонымен бірге көреген саясаткер әрі мәмілегер ретінде зерделеуді мақсат етеді. Зерттеу нәтижелері арқылы Қожаберген батырдың ұлттық бірлікті сақтаудағы және мемлекеттілікті нығайтудағы рөлі жан-жақты ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: батыр, сұлтан, хан, дипломатия, әскер, ерлік, жоңғар, Цин патшалығы, шекара, сауда қатынастары

Алғыс: Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ҚР ҒЗИ-мен бірлескен интеграциялық ғылыми жобаларды іске асыруға арналған 2025 жылғы «03» 04 №05-04/250 бұйрық негізінде қаржыландырған «Қазақ батырлары XVIII-XX ғасырдың басы (жаңа архивтік және фольклорлық материалдар негізінде) тарихи энциклопедиясын әзірлеу» жобасы аясында дайындалды.

Оралова А.А. ¹, Оспанова Р.Р. ^{*2}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
PhD-докторант, научный сотрудник, Алматы, Казахстан
E-mail: aknur.oralova@mail.ru

² КазНПУ имени Абая, кандидат исторических наук, доцент, Алматы, Казахстан
e-mail: ablai_angel@mail.ru

ВОЕННО-ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ БАТЫРОВ: КОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖАНИБЕКУЛЫ

Аннотация

Проведение объективных и конкретных исторических исследований о жизни и государственной деятельности казахских батыров во внешнеполитической деятельности Казахского ханства XVIII века — актуальный вопрос. В исследовательской работе рассматривается историческая роль казахских батыров, способствовавшая мировому признанию военного искусства хана Абылая, военно-дипломатическая деятельность надежного сардара Абылая Кожабергена батыра Жанибекулы. Написание статьи позволит сделать научные выводы о внешнеполитической деятельности батыров по решению исторической судьбы казахского народа, внешней политике Казахского ханства в отношении крупных империй и других народов Евразии того периода. К сожалению, до сегодняшнего дня этому вопросу не дана объективная и научная историческая оценка. Поэтому данная исследовательская статья открывает путь к накоплению новых исторических знаний о героическом пути и неисследованных этапах дипломатической деятельности батыров. В статье анализируются исторические сведения о военной и дипломатической деятельности Кожабергена батыра Жанибекулы, занимающего особое место в военно-политической истории казахского народа. В исследовании рассматриваются его подвиги на пути защиты Отечества, организованная им борьба против джунгарского нашествия, а также усилия по укреплению единства казахских жузов. Кроме того, описываются мирные переговоры и дипломатические миссии, проводимые батыром с соседними государствами, на основе исторических источников. Автор стремится раскрыть личность Кожабергена батыра не только как военного полководца, но и как дальновидного политика и дипломата. Результаты исследования позволяют всесторонне осветить роль батыра в сохранении национального единства и укреплении казахской государственности.

Ключевые слова: батыр, султан, хан, дипломатия, армия, подвиг, джунгары, Цинская империя, граница, торговые отношения

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта «Подготовка исторической энциклопедии "Казахские батыры XVIII – начала XX века (на основе новых архивных и фольклорных материалов)"», финансируемого на основании приказа №05-04/250 от «03» апреля 2025 года в рамках реализации интеграционных научных проектов совместно с Научно-исследовательским институтом Республики Казахстан при Казахском национальном педагогическом университете имени Абая.

Oralova A.A. ¹, Ospanova R.R. ²*

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, PhD doctoral student, researcher,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: aknur.oralova@mail.ru

² Abai Kazakh National Pedagogical University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: ablai_angel@mail.ru

MILITARY AND DIPLOMATIC ACTIVITIES OF KAZAKH BATYRS: KOZHABERGEN BATYR ZHANIBEKULY

Abstract

Conducting objective and specific historical research on the life and state activities of Kazakh batyrs in the foreign policy activities of the Kazakh Khanate of the XVIII century is an urgent issue. The research paper examines the historical role of the Kazakh batyrs, which contributed to the world recognition of the military art of Khan Abylai, the military and diplomatic activities of the reliable sardar of Abylai, Kozhabergen batyr Zhanibekuly. Writing the article will allow us to draw scientific conclusions about the foreign policy activities of the batyrs in solving the historical fate of the Kazakh people, the foreign policy of the Kazakh Khanate in relation to large empires and other peoples of Eurasia of that period. Unfortunately, to this day this issue has not been given an objective and scientific historical assessment. Therefore, this research article opens the way to the accumulation of new historical knowledge about the heroic path and unexplored stages of the batyrs' diplomatic activities. The article analyzes historical records of the military and diplomatic activities of Kozhabergen Batyr Zhanibekuly, who holds a significant place in the military and political history of the Kazakh people. The study examines his heroic efforts in defending the homeland, his leadership in organizing resistance against the Dzungar invasion, and his contributions to strengthening the unity of the Kazakh zhuzes (tribal confederations). In addition, the article describes his peaceful negotiations and diplomatic missions with neighboring states based on historical sources. The author aims to present Kozhabergen Batyr not only as a military commander but also as a visionary statesman and diplomat. The research findings provide a comprehensive view of the batyr's role in preserving national unity and consolidating Kazakh statehood.

Keywords: batyr, sultan, khan, diplomacy, army, feat, Dzungarian, The Qing Empire, border, trade relations

Gratitude: *This article was prepared within the framework of the project "Development of the Historical Encyclopedia 'Kazakh Batyrs of the 18th – Early 20th Centuries (Based on New Archival and Folklore Materials)"; funded under Order No. 05-04/250 dated April 3, 2025, as part of the implementation of integrative scientific projects in collaboration with the Research Institute of the Republic of Kazakhstan at Abai Kazakh National Pedagogical University.*

Kipicne. XVIII ғасыр Қазақ хандығы тарихындағы аса маңызды да күрделі тарихи дәуір саналады. Аталған тарихи кезеңде аймақтың геосаяси жағдайында күрделі жағдай қалыптаса бастады. Солтүстікте Ресей империясының ықпалы күн өткен сайын күшейе түсті. Шығыстағы көршілердің жағдайында күрделі өзгерістер туындап, құбылмалы күйге түсті. Ең әуелі жоңғарлардың Қазақстан мен Орта Азия елдеріне жасаған алапат жорықтары басталып Қазақ даласы «Ақтабан шұбырынды» заманды бастан өткерді. Одан соң Жоңғарлар хандығы әлсіреуі мен Қазақ хандығының өзінің жоңғарлар жаулап алған жерлерін қайтарып алу заманы басталды. Міне, осы кезеңде Қазақ хан-сұлтандары, билерімен бірге қазақ батырлары асқан ержүрек батыр тұлға ретінде, сондай-ақ шебер дипломат ретінде өздерін танытты. Олардың есімдері түрлі тарихи еңбектерден орын алды, архив құжаттарында хатталды, туған халқының тарихи жадында сақталып фолькор-

лық еңбектерде тарихи жыр-аңыздар түрінде біздің заманымызға жетті. Осы тарихи материалдарда қазақ батырлары тек қана батыр тұлға ретінде ғана емес, шебер дипломат ретінде сипатталды. Нәтижесінде, Қазақ хандығы XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қайта түлеу кезеңін бастан кешті, алдағы тарихи кезеңде анағұрлым күрделі сынақтарға төтеп бере алды. Мұндай тұлғалардан Абылай ханның маңындағы ең үлкен батырларды атасақ та жеткілікті болар еді. Олар: Қара керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Нұралы хан, Әбілпейіз сұлтан, Орыс сұлтан, Әділ сұлтан, Ералы сұлтан, Мүйізді Өтеген, Олжабай, Керей Жәнібек, Райымбек, Қожаберген, Ақтанберді, Жәпек, Жанатай, Малайсары, Баян, Олжабай, Бердіқожа, Тілеуке, Сағымбай, Құлеке, Жауғаш, Дат, Көкжарлы Барак, Құлашбек, Тұрсынбай, Нұрбота, Жабай, Сырымбет, Байғозы, Елшібек, Сары, Сәнкібай, Мамыт, Молдыбай, Таңсық, Оразымбет, Деріпсәлі, Шынқожа, Айбас, Жаназар және басқалар болатын.

Материалдары. Қазіргі кезде қолжетімді болған ғылыми айналымдағы деректерді және басқа да мүмкіндіктерді пайдалана отырып, қазақ хан-сұлтандары, батырлары мен жоңғар нояндары және қытай билеушілері ара-қатынасының XVIII ғасырдағы өзара байланыстарын сипаттап берудің өзектілігі басым орынға шыға бастады. Себебі, сол заманда Қытай билеушілерімен қатар Жоңғар ақсүйектері мен қазақ хан-батырлары арасында тығыз қарым-қатынастар орын алды. Бұл байланыстардың көрінісі тек жаугершілік әрекеттерден бөлек, достық-дипломатиялық, онымен қоса тіпті әріптестік байланыстармен жалғасты. Бұл дегеніміз, XVIII ғасырдағы ең беделді тұлға Абылай мен оның қарамағындағы батырлармен үзеңгілес қазақ сұлтандары мен батырларының Цинь империясының беделді дипломат-шенеуніктерімен, жоңғар нояндарымен арасындағы саяси-дипломатиялық, әскери және сауда байланыстарын қарастыру – зерттеу нысанына алынып отырған қазақ батырларының әскери-саяси қызметін анықтауға айтарлықтай мүмкіндік береді дегенді білдіреді. Тақырыпты зерттеуде Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің мәнжу-қытай тіліндегі құжаттары, XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс саяхатшыларының жазбаларындағы материалдар пайдаланылды.

Тарихи деректер растап отырғандай, Ресей империясы қазақ жағындағы беделді адамдарды сый-сияпатпен және тұрақты жалақымен «тыныштандырған» сыңай танытты. Бұл орыс билігінің көршілеріне, жаңа «бағынышты халықтарға» қатысты саясаты еді. Қазақ батырларынан Құлсары мен Құлеке де (Орта жүз) орыс билігінен ақшаға малынып, 1769 қайтыс болғанға дейін Ресей билігі тарапынан оларға 100 рубль көлемінде жалақы тағайындалған. Олар жергілікті патша әкімшілігіне даладағы оқиғалар, оның ішінде билеушісі Абылайдың қарым-қатынасы туралы мәліметтерді жеткізіп отырды. Кейде қазақ сұлтандары тұтас отбасылармен бірге пара қабылдады: Құлеке батырдың ұлы Құлебақ батыр да 1779 жылдан бастап Ресей билігінен жылдық жалақы алып отырған. «Жалақы» шығаруға негіз болған себептер қатарында патшалыққа адалдық, хандар мен сұлтандардың ішкі және сыртқы саясаты туралы жергілікті билік өкілдеріне жүйелі түрде ақпарат беру, Ресей жағына босқындарды - әдетте қашқын сарбаздарды немесе Ресей империясының қол астындағы азаматтарын беру, даланың басқа тұрғындары, кейде ұрланған малды қайта қайтару сынды мәселелер еді.

Орта жүздегі кейбір қазақ сұлтандары, старшындары мен батырлары қазынадан жалақы алатынын білген басқа қазақ батырлары да өздерінің адалдығын алға тартып, Ресей бодандығын қабылдағанын айтып, ұдайы ақшалай жәрдемақы талап етті. Солардың бірі Сұлтанмәметтің қол астындағы – ықпалды да дала жауынгері Размәмет еді, оның көрсеткен қызмет түріне қарай оған 100 рубльге дейін қаржы беру міндеттелді. Ал оның қызметі негізінен қазақ билеушілерінің іс-әрекеттері, олардың Қытаймен, сондай-ақ басқа мемлекеттермен және халықтармен қарым-қатынасы және басқа да мәліметтер жайында өз уақытында Ресейдің жергілікті билігінің назарына жеткізуден тұрды. Осы тұрғыда, мәселені зерттеудің маңызы зор.

Қазақ батырларының өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметі тақырыбы жөніндегі деректерді XIX ғасырдың орта шенінде жазылған орыс елшілерінің жазба деректерінен де кезіктіре аламыз. 1917 жылғы Төңкеріске дейінгі кезеңде Ресей империясының құйтырқы саясаты салдарынан қазақ даласын зерттеуге жіберілген орыс тарихшылары мен саяхатшылары Г.Н. Потанин [1],

В. Вельяминов-Зернов [2], Н.А. Аристов [3], В.Н. Витевский [4] сынды зерттеушілердің еңбектерінде батырлар туралы деректер үстірт айтылса да, дегенмен кейбір мағлұматтар бар. Әрине, бұл зерттеушілер еңбектерінде қазақ батырларының барлығы аталған жоқ және олардың өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметін негізгі зерттеу нысанына алмаған, дегенмен, олардың қатарынан Қожаберген Жәнібекұлы (Орта жүз), Уақ Керей тайпасының белгілі перзенті Баян батырды (Баякь батыр) ұлымен, Ақ Найман руынан Әзібек батырлардың есімі аталады.

XVII ғасырда жоңғарлар ұлан байтақ қазақ жеріне алғашқы шабуылдарын ұйымдастыра бастады. Бұл дәуірде біз қазақ батырлары мен қолбасшыларының тарих сахнасында белсенді көрініс тапқан кезеңі деп айтамыз. Міне, сол кезеңнің шынайы бейнесін сипаттауға мүмкіндік берер біртуар тұлғалар – қазақ батырлары. Зерттеу нысанына алғалы отырған қазақ батырлары Абылай хан басқарған жасақтарға қолбасшылық етіп, қазақ жеріне көз алартқан сыртқы жауларға қарсы найза ұстаған батырлардың бірі. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы жалпы қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігін талдаған ғалымдар Ш. Уәлиханов [5], М.Тынышбаев [6], С. Асфендияров [7], Е. Бекмахановтар [8] жекелеген еңбектерінде батырлардың әлеуметтік сипаты мәселесіне арнайы тоқталады. Аталмыш мәселе аясында тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Ж.Қ. Қасымбаев [9], И.В. Ерофеева [10], К.Ш. Хафизова [11] сынды бірқатар зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін атап өтуге негіз бар. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ-орыс қатынастарындағы қазақ сұлтандары мен батырларының мемлекеттік және сауда-дипломатиялық қызметін анықтауда белгілі тарихшы З.Е. Қабылдиновтың «Абылай хан и Россия» [12] атты еңбегін атап өтеміз. Автор еңбегінде Абылай хан маңындағы хан-сұлтандар мен батырлардың Ресей империясымен қатынастарын архив деректері арқылы талдаған.

XVIII-XIX ғасырлардың 50-60-шы жылдарындағы Қазақ тарихының кезеңдері мен оқиғалары бір ғана мәселеге Ресей империясының құрамына Қазақстанның қосылу жағдайын анықтауға бағытталды. Бұл негізінен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кеңес тарихнамасында қалыптасқан сыңаржақ коммунистік идеологияның туындысы болып табылатын қоғамдық санаға күшпен сіңірілген концептуалды теориялық жүйені негіздеу болатын. Ғылымға таңылған осы өрескелдіктің салдарынан қазақтың үш жүзінің өзіндік даму ерекшеліктеріне тіпті мән берілмеді, кез-келген саяси мәні бар оқиға тек Ресей мемлекетінің саяси ахуалымен байланыстырыла сипатталды. Осының салдарынан тіпті қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы ұлт-азаттық соғысының көпшілікке белгілі жәйттері көлеңкеге ығыстырылып, осы күресті ұйымдастырған, басқарған атақты қолбасшылар мен батырлардың, жаугершілік заманда есімдері елінің ұранына айналған ерлердің аттары аталмай, халық жадынан күштеп өшіріліп келгені белгілі [13, 24].

Зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазуда ғылым методологиясының дәстүрлі және заманауи түрлері басшылыққа алынды. Мақала тарихилық, объективтілік қағидаттарының заңдылықтары негізінде жазылды. Батырлардың тұлғалық келбетін қарастыруда ғылыми танымның феноменологиялық бағыты негізге алынып, көрнекті тұлғаның XVIII ғасырдағы халықаралық қатынастар тоғысындағы рөлін зерттеуде салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдісі, аналогия, синхронды және диахронды әдістер кешені қолданылды.

Нәтижелері. Қазақ көшпелі қоғамының XVIII және одан кейінгі ғасырлардағы өзекті де өткір мәселелерінің бірі далалық жақта мал жайылымдарының тапшылығы болғаны белгілі. Мұндай өзекті мәселені шешуге беделді қазақ хан-сұлтандарымен қатар батырларының да ықпалы зор еді. Атап айтқанда, XVIII ғасырдың ортасына қарай Ертіс әскери бекіністер шебінің біртіндеп күшеюіне байланысты, дала тұрғындарының басым бөлігіне Ертістің оң жағына өтуге тыйым салынды. Ертістің оң жағалауы үшін күресте де қазақ батырлары белсенділік танытты.

Абылай Ресей империясымен ғана емес Цинь империясымен де сауда-саттық байланыстарды нығайтты. Шоқан Уәлиханов дерегіне сүйенсек, Абылай өзі Іле генерал-губернаторымен Сайрамкөл маңында кездесіп, сауда-саттық жасау туралы өзара келісім жасасқан. Сол келісім негізінде Тарбағатай өңіріндегі Шәуешекте және Іле өңіріндегі Құлжада айырбас базары ашылған.

Қазіргі әлемдік ғаламдану процесінің қарқынды жүруімен, геосаяси ахуалдың күрделенуіне орай тарихи-саяси қайшылықтар көбеюіне байланысты территориялық тұтастықты сақтау мен

шекара қауіпсіздігі мәселесін қарастырғанда бұл зерттеу жұмысының тарихи-танымдық маңызы айқын көрінеді.

Қазақ тарихында халқымыздың Ресей империясының құрамына қосылуы мәселесі мейлінше айтарлықтай дәрежеде зерттеліп, ал қазақ-жоңғар қарым-қатынастарындағы кейбір мәселелер зерттеу нысанынан тыс, назарға алынбаған күйде қалып қойды. Қазақ-жоңғар қатынастары халықаралық қатынастар тарихындағы өзекті мәселелерге жатқызылады. Себебі, екіжақты ғасырларға созылған күрестер Қазақ хандығы мен Жоңғар мемлекетінен бөлек, көршілес алып империялар Ресей мен Цинь империясының саясатына да ықпалын тигізбей қоймады. Екі ел арасындағы теке-тірес тұтас Орта Азия халықтарының хал-ахуалына да үлкен өзгерістер әкелді. Осы кезеңдегі халықаралық қатынастарды түбегейлі түсіну үшін қазақ-жоңғар байланыстарының тереңнен қарастыру қажет. Себебі, мәселені осы қырынан зерттеу сол тарихи кезеңде өмір сүрген мемлекеттер мен халықтардың ірі билеушілерінің, оның ішіндегі батырларының рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ хандығы осы замандарда алпауыт екі империяның тоғысында өзінің хандары, сұлтан-дары мен батырларының саяси-дипломатиялық жанкешті қызметі арқасында мәртебесін биік ұстады. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы жоңғар мен Еділ қалмақтарына қарсы күресте Абылай ханның шебер ұйымдастырушылық дарыны арқасында ірі жеңістерге қол жеткізді.

Қазақ-жоңғар қарым-қатынастары жөнінде айтылғанда, біз, қазақ ханы Абылай, Жоңғар қоңтайшылары Қалдан Серен, Лама Доржы, Даваци, ханзада Әмірсана сынды бірқатар тарихи тұлғалардың есімі мен тарихтағы рөліне тоқталып өткеніміз тақырыпты толық ашуға серпін береді.

В.В. Вельяминов-Зернов жазбаларында Қожаберген батыр Жәнібекұлынан басқа Бөгенбей, Барақ сұлтанның ұлы Ханбабай, Ақ-Найман тайпасынан шыққан Әзібек (Азибякъ батырь) Абақ-Керей тайпасынан шыққан Қошқарбай, Досымбет, Досымбеттің бауыры Өмір, Құлсары, Құлеке және Әлімбет секілді қазақ батырларының есімдері аталады. Автор жазбаларында Қожаберген батырдың өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметін негізгі зерттеу нысанына алмағанымен, батырдың шығу тегі мен оның әскерінің орналасуының географиялық жағдайы жөнінде деректер қалдырады [2, 96 б.]

Қожаберген батыр өзінің жанындағы ортақ мүддені ұстанған замандас-үзеңгілес қазақ батырларымен бірге Қытай сынды алпауыт империямен әскери-дипломатиялық қатынастармен қатар, сауда байланыстарында белсенді рөл атқарды. Қожаберген өзі қатарлы Қабанбай, Дәулетбай сынды батырлар мен Әбілпейіз, Сұлтанмәметтей сұлтандармен бірге сауда байланыстарын дамыту, қазақ халқын бейбіт өмірде күн кешкізіп, тұрмыс жағдайын оңалту жолында қызмет етті. Бұл мәселеде Цин билігінің негізгі мақсаты - шекаралық сауданы қолға алып, тың игеруге қазақтардың жылқыларының асыл тұқымдыларын сатып алу және пайдалану.

1758 жылғы 9 қазандағы Тұй-жаңгин Нұсанның қазақ Қабанбайдың ұлымен жылқы саудасын жасағандарын мәнжу тіліндегі мына дерек растайды. Құжатта: Біздің ұғысуымыз бойынша, Қабанбай – (қазақтың) Орта жүзінің Қожаберген сынды 4-5 адамның ішіндегі мәртебесі биіктеуі. Былтыр патшаның құлдары Шундэна мен Нұсан мәлімдеме жазып, (патшадан) рұқсат алып, патшаның Абылай мен Қожаберген екеуіне сыйлық ретінде берген оқалы тон тігуге арналған молун торқасының біразын Қабанбайға бөліп берген соң патшаның шапағатына бөленген риза болды, сондай-ақ Қазақ мемлекетіндегі елдің барлығы алғыстарын айтып, бірінен соң бірі жоңғарлардың басшыларын тұтқынға алып, оларды бізге әкеліп тапсыруда» [14, 40 б.].

Деректе айтылған мәліметтерді былай топшылауға болады: Біріншіден, Қожаберген батыр қазақтың Орта жүзінің ішіндегі ең беделді адамдарының бірінші бестігіне кірген; екіншіден, Қытай патшасы бағалы сый-құрметін ең алдымен Абылай мен Қожаберген екеуіне жасаған. Міне, Қытай империясының бұл құйтырқы саясатының астарында осындай айла-амалды қолдану арқылы жоңғарларды өзіне бағындырып, одан кейін қазақтарға шабуыл жасау пиғылы жатқаны анық.

Осы құжатта: «Наван Абылайдың өзімен кездесе алмағанымен, Абылайдың бауыры Әбілпейіз және Дәулетбай, Батыр, Қожаберген сынды адамдардың барлығы біздің шекарамыздың

маңында тұрады, сондықтан Наван соңғы аталғандармен кездеспей қалмас» [14, 41]. Жоғарыда көрсетілген 1758 жылғы Түй-жаңгин Нұсанның қазақ Қабанбайдың ұлымен жылқы саудасын жасағандарын мәнжу тіліндегі құжаттың жалғасы болып табылатын бұл ақпараттан қазақ-қытай сауда қатынастарындағы кейбір мәселелерді Абылайдың орнына Қожаберген батырдың атқарып отырғандығы көрінеді. Сондай-ақ, батыр Қожабергеннің қытайлармен шекаралас Қазақстанның шығыс аймағында әскерімен тұрақтағанын тағы да айғақтайды. Қытай патшалығының лауазымды шенділерінің бірі Науанды Қожаберген сынды адамдарға жолығуы міндетті екендігін екшелеп айтып отырғаны да батыр Қожаберген Жәнібекұлының екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарда шешуші рөл атқарғандығын аңғартады.

Цяньлун жылнамасының 24-жылғы 8-айдың 6-күніндегі түсіндірме хатында қазақ-қытай достық-сауда қатынастарынан хабар береді. Құжатта: «Қазақ Қарабарақ бізді қарсы алып алдымыздан шыққанда бізге, патшаның құлдары Чебденжаб, Фулу, Чинұхун, Чемчукжаб және Улден қатарлыларға бір-бірден белек (сыйлық) жылқы берді, біз де қару ретінде оған бір-бір топтан торғын бердік. Сонан соң Дәулетбай өзі келіп менімен кездескенде де маған, патшаның құлына 1 жылқы сыйлады, мен де оған қару ретінде 1 топ торғын сыйлап бердім. Бұдан тыс, Әбілпейіз, Қожаберген де арт-артынан адамдарын жіберді. Әбілпейіз пақырыңыз Чебденжабқа 1 жылқы сыйлады, біз де оларға қару ретінде бір-бір топ торғын сыйладық [14,162 б.].

Дерекке зер салып назар аударсақ, қазақтың белгілі батырлары Қожаберген, Дәулетбайлардың, Әбілпейіз сұлтанның қытай елшілерімен арасындағы достық қатынастары негізіндегі өзара сый-жоралғылары айтылған. Сондай-ақ, құжат мазмұнынан қытай елшілерінің қазақ ауылдарына, ал қазақтың беделді ерлерінің қытай патшалығына емін-еркін елшілік сапарлардың ұйымдастырылғанын байқауға болады.

Құжаттың сырына үңіле отырып, мынадай сауал туындайды. Қазақ-қытай сауда қатынастарының дамуы қазақтар үшін қандай оң тұстары байқалды? Біріншіден, Цинь патшалығымен екіжақты сауда ынтымақтастығы мен елшілік байланыстардың белсенді көрініс табуы – Қазақ мемлекетінің нығаюына, халықаралық беделінің өсуіне, сонымен қатар Қожаберген қатарлы қазақ дипломаттары мен қолбасшы батырларының Орта және Орталық Азия халықтарының саяси өміріндегі рөлінің артуына ықпал етті. Нәтижесінде, қазақ елі мен оның белді көсемдері Шығыс-Түркістан билеушілері арасында танымалдығы артты.

Қожаберген батыр мен жоңғар ханзадасы Әмірсананың арасындағы өзара ынтымақтастық пен қытай әскеріне қарсы шабуылдары жөнінде мына құжаттың берер ақпараты мол. Қытай Батысты тыныштандыру генералы Цереннің қазақтармен шайқасқандығы және Әмірсананы тұтқындау туралы жазған мәлімдемесі айғақтайды. Құжатта: «Әмірсана Қожабергенмен бірге жүр. Біреулердің айтуына қарағанда олар сіздердің ұлы армияларыңыздың келе жатқандығын естіп, ауылдарын бастап Есіл жеріне көшіп кеткен. Ал тағы біреулер Әмірсана Қожабергенмен бірге әскер бастап сіздерге қарсы жорыққа шыққан деседі. Сонымен бірге біз мынаны естідік: ұлы армияларымыз осылай енді келе жатқан шақта, біздің найман тайпасының нояны Қабанбай 2000-нан астам әскер бастап сіздерге қарсы шыққан, алайда ол ойсыра жеңіліп, ол басқарған қазақтар төрт тарапқа таралып кеткен» [15, 112 б.].

Мәнжу тіліндегі бұл деректен жоңғар нояны Әмірсана мен батыр Қожабергеннің Нұра жерінде бірге жүргендіктері айтылады. Біріншіден, Қожаберген мен Әмірсананың бірігіп ортақ мүддені көздегені байқалады. Екіншіден, Цинь сарайы ұлықтары мен әскербасыларының қазақ батырларын өздерінен жасқанады немесе аяқ тартады деген кемсітушілік көзқараста құжаттар қалдырғаны белгілі болып тұр. Үшіншіден, қазақ-қытай қарым-қатынастарына қатысты құжаттардың басым бөлігінде Қожаберген батырдың есімі Қабанбай батырмен қатар айтылады. Бұл деректе де Қабанбай батырдың әскерінің жеңіліс тапқандығы сөз етіледі. Қабанбай батыр Әмірсананы ізінен қуып келген Цинь әскеріне тойтарыс беруде ерлік көрсетті. Қабанбай батыр екі мыңдаған әскерімен Қожаберген мен Әмірсананың бірге жүрген Нұра маңында жүргендігі туралы осы құжатта айтылады.

В.С. Кузнецов «Амурсана» атты кітабында XVIII ғасырдағы ірі саяси тарихи тұлғалардың бірі моңғол халқының батыры Әмірсананың өмірі мен оның тарихи оқиғалар тоғысындағы рөлін баяндайды. Автор Қожаберген батырдың жоңғар ханзадасы Әмірсанамен бірлесе шүршіттерге қарсы соғысын әдеби-көркем тілде сипаттаған. Батыр Қожаберген Жәнібекұлының ержүректігі мен жауға қарсы шапқандағы өжеттігін әсерлі баяндайды. «Отты қарудың күші қазақ жылқыларын үркітіп жіберді және олардың жүгірісін бәсеңдетті. Жылқылардың бір тобы артқа шегініп, теріс бұрылса, ал екінші бір тобы артқы аяқтарымен жерді тіреп тұрып, бір орнында айнала берді. Осылайша, Дардана әскерінің негізгі күштері майдан алаңына шабуылға шықты. Қожаберген орнатқан алдыңғы қатарлы үлгідегі тосқауыл тас-талқан болды. Осы қорқынышты хабармен бірге аман қалған салт атты жігіттер Қожабергенге қарай беттеді. Алайда, жеңіліс туралы бұл хабар Қожабергенді қорқыта қойған жоқ. Қожаберген: «Біз әлі де көппіз!... - деп жайбарақат үн қатты. Әмірсанаға бұрылып: «Мына шүршіттердің сыбағасын бер, ноян!» деп сенімді сөйледі. Қожабергеннің әскери жасақтары кескілескен шайқасқа түсті. Дардана әскері арбалеттерінің атқан жебелері қазақ батырларының шынжырлы әскери сауыттарына төтеп бере алмады. Әскербасылардың дәл ортасында манчжур жебелері лақтырылған өрт сақтандырғыштар жарылып жатты. Жарылыстар шабандозды әбігерге салды. Қожаберген әскерін қуып келе жатқан Дардананың салт аттылары олармен жақын шайқаста кездесті. Иілген жүзі бар кескіш қылышымен ызаға булыққан Әмірсана келді» [16, С. 121].

Көреген қолбасшы, саясаткер Абылай шүршіттерден төнген қауіпті алдын ала білді. Қожаберген батырмен қатар Құлеке, Құлсары және Қарғабай батырлардың да бұл қазақ-шүршіт қақтығысына қарсы күреске қатысты.

1756 жылы Қожаберген Құлеке, Қарбағай (Бабақай) батырлармен бірге әрқайсысы қол бастап, үш мыңдай шаңырақты алып, Ертістің жоғары ағысына қарай көшкен. Кейінгі тарихи оқиғалардың өрбуіне қарағанда, бұлай үдере көшудің мәнісі Қытайлық манчжур-шүршіт әскерінің қазақ жерлеріне басып кіруінің алдын алу, басқыншылыққа қарсы Абылай басқарған қазақ хандығы әскерінің стратегиялық жоспары еді [17, 113-114].

Қазақ және Цинь империясы арасындағы бұл жойқын соғысты 1756 жылғы 28 қыркүйектегі Қазақтардың әскери қимылдарының барысы жөніндегі фуцзянцзюнь (*Цинь әскеріндегі лауазымды атақ*) Хадаханың әскери кеңеске хабарламасы да растайды. Дарчжа бейцзы (Цинь империясының аристократ өкілі) Баян тауының батысына қарай бет алған мыңдаған қазақ әскерлері көрінгенін мәлімдеді. Бұл хабарды ести салысымен қызметші бірден Саньдубуды 600 әскерімен оларды талқандауға бағыттады. Қызметші өзі оларға қолдау білдіру үшін соңынан ерді. Бірге шабуыл жасап, қарсыластарды талқандадық. Жүздеген адамдарды қырғынға ұшыратып, жылқылар мен жүктерін тартып алдық. Сонымен қатар, 5 адам тұтқынға алынып, азапталды. Абылай әскерімен соғысқанымызды бәрі бірдей хабардар болды. Ал Әмірсана мен Қожаберген (Ходцибоэрген) мың жауынгерімен біздің әскерлеріміздің Батыс колоннасымен соғысуға аттанды [18, 106-107 бб.].

Көріп отырғанымыздай, деректе Хадаханың әскері қазақ әскерлерін талқандағаны баяндалады. Хабарламадағы қызметші (слуга) – бұл тұста Хадаха екенін айтып өткеніміз жөн. Қожаберген батыр мен Әмірсана ханзаданың бірлесе қытай әскерлерінің батыс бөліміне қарсы шабуылға аттанғаны айтылады. Мың әскермен жасақталған батыр Қожаберген мен Әмірсананың әскері жеңіліс табады. Бұл тұста да, екі тарихи тұлғаның кезінде достық қатынасты ұстанғанын және бір мүддені көздегенін аңғармау мүмкін емес.

Тұтқындағылардың мәліметінше, «Әмірсана қазақ территориясына кіргелі ойраттардың Цинь империясына қатысты төрт бірдей тайпасына залал келтірді. Енді ол біздің жерімізге қашып келіп, қазақтарға бақытсыздық әкеледі. Егер де оны тез арада құрықтап, оны Цинь империясына тапсырмасақ, ешқашан тыныш өмір сүре алмаймыз» – делінген. Алайда, Абылай Әмірсана ажалдан қашқан құс секілді. Абылай бастапқыда Хаохасалакэ тауына дейін жеткен мыңдаған әскерді басқарды. Ол мұнда біздің әскерімізді көріп, онда қорқыныш ұялады, сондықтан да біздің ұлы әскерден бірден-ақ жеңіліс тапты. Ал оның алдында ол біздің әскери жасақтарымыздың жақындап келе жатқандығын естіп, өз көшін басқа жаққа ауыстырды. Қызметші өзінің ойынша

қазақтар тартынады деп ойлайды. Абылай Әмірсананы қорғаштаймын деп оның құрығына ілінді. Енді Әмірсана ұлы «бақытқа» ие болды. Абылай да қорқынышты бастан кешірді. Цинь қызметшісі кудалауды жалғастыруда» [19, С. 102] - деп берілген.

Жоғарыда берілген деректегі «қызметші» деп аталып отырған кейіпкер 1756 жылғы қазақтар мен циньдіктер арасындағы соғыста шығыс қанатты басқарған манчжурлық әскери қолбасшы Хадаха болып табылады. Цинь үкіметінің тәртібінде әскери жорық алдында әскер басшыларына шекара белгілеу, шекараны тыныштандыру, алысты тыныштандыру деген атақтар беріліп отырды. Генерал Хадахаға да осы шайқас қарсаңында «шекараны тыныштандырушы» титулы үлестірілген болатын. Бұл қиян-кескі күресте Цинь әскеріне қарсы Абылай, Әбілпейіз, Ханбаба сұлтандардан бөлек, қазақ батырларынан Бөгенбай, әрине, Қожаберген Жәнібекұлының да есімі аталады. Батыр Қожаберген Әмірсамен бірлесе жасақ құрып, қытай әскеріне қарсы жанкештілікпен күресті.

Жоңғар хандығы жойыла салысымен кезінде жоңғарлықтарға айырылып қалған жерлерін қайтарып алып, ірге кеңейту Абылай ханның негізгі саясатының бірі болған. Осы мақсатын іске асыру үшін 1756-1756 жылдары Арқаның торғай даласы, Нұра іспетті жерлерін мекендеп жүрген Қожаберген елін жедел көшіріп (2 ай ішінде), жоңғарлардан азат еткен Темір-Чрға, Улан-Ерхе (Қызылжар-Үржар), Улиясу (Қайыңды), (Қарун-Мулу (Қара өзені), Жимерсек (Шеміршек) сияқты жерлерге қоныстандырған [20, 38 б.].

Қожаберген батырдың Ертіс пен Аярақ көліне дейінгі аумаққа жорыққа шыққандығы туралы мәнжу тілді құжатта айтылады: «Біз, патшаның құлдары, 2-айдың 16-күні алдын ала аттанып кеткен соң, іле-шала артымыздағы қалған қосын бізге арнаулы адам жіберіп, Қалыбай сынды 11 қазақты жеткізіпті. Біз, патшаның құлдары, Қалыбайлардан мән-жайды сұрап едік, олар былай деп жауап берді: «Қожаберген 1000 сарбазды бастап Ертіс пен Аярақ көліне дейінгі жерді барымталап шықты. Жорықта қолымызға түскен тұтқындар мардымсыз болды да, Қожаберген ауылына қайтып кетті [15, 199 б.]. Бұл құжаттың үзіндісінен нені байқауға болады? Қожаберген батыр өзінің мың әскерімен бірге ұлан байтақ Ертіс пен Аярақ көлі арасындағы территорияда емін-еркін, ешкімнен тайсалмай-жасқанбай жорыққа шыққандығы анық. Батыр Қожабергеннің бұл аймақтарға барымташылық жасауының себебі - Жоңғар мемлекеті талқандалғаннан кейін сабылып жүгенсіз қалған, бас сауғалап тасада тығылып жүрген жоңғарларды (махачиндер) іздеу, құрықтау еді. Ертіс пен Аярақ көлдері арасын шарлаған Қожаберген сол маңдағы махачиндерді тұтқынға алып, Жетісу, Іле, Тарбағатай өңіріндегі қазақтардың байырғы жерлерін қайтаруды көздеді. Абылай мен оның сенімді сардары Қожаберген батыр Жоңғар мемлекеті құлаған соң бірден Жоңғарлардың бұрындары басып алған жерлерін игеруге кірісті. Сол мақсатта жоңғар халқынан босаған аймақтарға қазақтарды қоныстандырып, ол жерлерді игеруге халықты кірістірді. Қазақ көсемдерінің бұл әрекетін ұнатпаған Қытай патшалығы аталмыш жерлерге қоныстанған қазақ ауылдарын шауып, қоқан-лоққы көрсетіп, үркітіп, тыныш өмірден айырды. Дүниесінің тоналып, халқының жанышталғанына қарамастан, қазақтар да күресіп бақты.

Қазақтың беделді батырларының бірқатар тобы арасында, оның ішінде Қожаберген сардар ойрат нояны Әмірсамен ара-қатынасы өзара достық байланыстарда өрбіді.

Оның ішкі астары мынадай себептерде жатыр деп топшылаймыз. Жоңғар хандығы бейбіт жатқан қазақ халқына шабуыл жасап, елді орны толмас қырғынға ұшыратты. Алайда, Жоңғар нояндары арасында өзара ішкі бақталастық орын алып, хандық XVIII ғ. орта шеніне қарай құлдырай бастады. Осы тұста шығыстан Қытай империясы жоңғар еліне бас салды. Жоңғарияны талқандаған соң, Қазақ жеріне шабуылды жалғастыратынын Қожаберген сынды қазақ халқының беделді адамдары алдын ала болжай білді. Міне, сол себепті де Жоңғар мемлекетін сақтап қалуға Қожаберген батыр атсалысты. Қытайдан төнген қауіпті жоңғар нояндары арқылы бәсеңдетуге ұмтылды.

1771 жылғы 20 маусымдағы Сібір корпусының командирі С.К.Станиславскийдің кабинетінде жасалған Қытай шекарасындағы әскерилерді барлауға мүмкін болатын қалмақтарды іздеу жолы мен оларды табу туралы Әмір батырдың сөзінен алынған аудармасында Абылай сұлтанның қалмақтардың Қытайға кетуіне жол бермеу үшін жасаған әрекеті жөнінде айтылады: «Керей болысынан Әмір батыр және оның ағасы Қожаберген (Козья-берды), Арғын тайпасынан – Атығай,

Найман тайпасынан – Қалыбай (Қалабай) және Уақ (Увакской) тайпасынан – Қалабай, Телеу және Өтеген батырлар олардың жорықтарына кедергі келтіріп, жылқыларын айдап әкетеді. Абылай сұлтан қалмақ қосынынан екі күндік уақыттай жүретін шақырымда жүз мыңдық әскерімен қалмақтарды одан әрі кетіп қалмауын қадағалап тұр. Сонымен бірге ол Ресей жағынан да, Қытайдан да көмекке әскерлерді күтуде. Сонымен қатар, Өмір батыр бұл ақпараттан басқа мәліметті жарияламады» [21].

Берілген архив құжатынан Керей болысының Қожаберген бастаған қазақ батырларының бір тобы қалмақтардың көздеген әрекеттеріне тосқауыл қою жолында, малдарын тонап кедергі келтіргендігін аңғарамыз. Ал Абылай сұлтанның өзі 100 мыңдық әскерімен қалмақтардың Қытай шекарасына өтіп кетпеуін бақылауында ұстады. Сонда-ақ, құжатта Абылайдың екі алып империядан да қолдау күткендігі айтылады. Өйткені, қалмақтардың шығысқа қарай бет алуы Ресей үшін де, Қытай империясы үшін де елеулі оқиғалардың бірі саналды. Орыс отарынан қашып құтылу мақсатында шығысқа бет алу әрекеті орыс билігі тарапынан міндетті түрде аямай жазалауға тұратын үлкен сатқындық деп есептеді. Еділ қалмақтары әуел бастан өздерін Цинь билігі бодандығын қабылдауға ниеттіміз деген ұранды сылтау ретінде пайдаланды, алайда, олардың шынайы көздеген мүддесі басқа болатын.

Айта кету қажет, Еділ қалмақтарының көші мәселесі бойынша қазақтың Қожаберген сынды батырлары бірнеше рет саяси-дипломатиялық сапарға аттанған.

Бұдан шығатын қорытынды, қалмақтардың Цин империясына бағынамыз деген сылтауы арқылы іске асырғысы келген мақсаттарының орындалмағаны қазақтың Абылай хан, Қожаберген, Өмір, Атығай, Қалыбай, Телей, Өтеген қатарлы батырлары және басқа да хан-сұлтандары мен билері қызметінің үлесі екені белгілі.

Қорытынды. Қазақ хандығы осы замандарда алпауыт империялар тоғысында өзінің билеушілері, сұлтандары мен батырларының саяси-дипломатиялық жанкешті қызметі арқасында мәртебесін биік ұстады. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы жоңғарлар мен Еділ қалмақтарына қарсы күресте Абылай ханның шебер ұйымдастырушылық дарыны арқасында ірі жеңістерге қол жеткізді. Әрине, ұлт мүддесі жолындағы Абылайдың ірі жеңістеріне ықпал еткен қазақ батырларының әскери-дипломатиялық қызметінің ықпалы зор.

Зерттеу мақаласының нәтижелері ел мен жердің тағдыры ауыр сынға ұшыраған күрделі кезеңдегі қазақтың өжет мінезді батырларының сыртқы саяси қызметі мен әскери-дипломатиялық және сауда байланыстарындағы рөлін анықтап береді. Бұл тұлғаларды жекелеген зерттеулер жүргізу өз кезегінде отандық тарих ғылымының әлемге танылуына гуманитарлық ынтымақтас-тықты арттырып, қазақтың шоқтығы биік батырларының әлемге танылуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Потанин Г.Н. *Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного въ 1876-1877 годахъ по поручению Императорскаго Русскаго Географическаго Общества членомъ-сотрудникомъ онаго Г.Н. Потанинымъ. Выпуск II. Материалы этнографические.* С.-Петербургъ. Типография В. Киришаума. Въ д. М-ва., на Дворц. пл. 1881. С. 181.
2. Вельяминов-Зернов В.В. *Дѣйствительный член Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Историческія известія о киргиз-кайсакахъ и сношеніяхъ Россіи съ Среднею Азією со времени кончины Абуль-Хайръ хана (1748-1765 Г.) (Продолжение) // Оренбургскіе ведомости, 1853, №13. С. 96-98.*
3. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из Живой старины. Вып. III и IV, 1896. С.-Петербург. Тип. С.Н. Худекова. Владимирский пр., №12. 1897. С. 84*
4. Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г. Т.3. Казань: Типолитография В.М. Ключникова, 1897. 573 с.
5. Валиханов Ч.Ч. *Избранные произведения. Вступительная статья А.Х.Маргулана. М.: Наука, 1986. 414 с.*

6. Тынышбаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубырынды). Алма-Ата: Жалын, 1991. 152 с.
7. Асфендияров С.Д., Кунте П. А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1: (V в. до н. э. – XVII в. н. э.). Алматы: Казахстан, 1997. 383 с.
8. Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. Алма-Ата, 1957. 340 с.
9. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели Казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. 288 б.
10. Ерофеева И. Институт батыров в структуре военной организации казахов-кочевников. Роль номадов Евразийский степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Алматы: Лет. 2010. 397 б.
11. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нұр-Сұлтан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
12. Кабульдинов З.Е. Абылай хан и Россия. - Алматы. ИП «Мадияр», 2023. 296 с.
13. Қасымбаев Ж. Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер // Қазақ тарихы. 1993, №2. 24-б.
14. Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. Том I. Құраст.: Б. Еженханұлы. Алматы: «Дайк-Пресс» 2009. 255 б.
15. Еженханұлы Б. Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). - Алматы: «Арыс», 2017. 496 бет
16. Кузнецов А.С. Амурсана. - Новосибирск: Наука, 1980. 176 с.
17. Қазақтың ханы Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Құраст.: З.С. Тайшыбай. Ғылыми басылым. - Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. ТІ. 640 б.
18. Восточная дипломатия на стыке цивилизаций (конец XIV - 70-годы XIX вв.) Сб. документов и материалов. Астана: Ғылым, 2015. 400 с.
19. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. / Сост. Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. Второе изд. Нұр-Сұлтан, 2020. 344 с.
20. Ұлы дала батыры-Қожаберген: Ғылыми-танымдық мақалалар мен өлең-жырлар топтамасы/ Т.Тынысбекұлы. - Нұр-Сұлтан: «Жезбұйда» баспасы, 2019. 282 бет
21. Орынбор облыстық мемлекеттік архиві. 1-қ. 1-т. 173-іс. 645-п.

References:

1. Potanin G.N. Oчерки Severo-Zapadnoi Mongolii. Rezültaty puteşestvia, ospolnennago v 1876-1877 godah po porucheniu Imperatorskago Ruskago Geograficheskago Obşestva chlenom-sotrudnikom onago G.N. Potaninym. Vypusk II. Materialy etnograficheskie. S.-Peterbug. Tipografia V. Kirşbauma. V d. M-va., na Dvors. pl. 1881. S. 181.
2. Veläminov-Zernov V.V. Deistvitelnyi chlen Imperatorskago Ruskogo Geograficheskago Obşestva. İstoricheskia izvestia o kirgiz-kaisakah i snoşeniiah Rosti s Sredneiü Azieiü so vremeni konchiny Abül-Hair hana (1748-1765 G.) (Prodoljenie) // Orenburgskie vedomosti, 1853, №13. S. 96-98.
3. Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave türkskih plemen i narodnostei i svedenia ob ih chislenosti. Otdelnyi ottisk iz Jivoi stariny. Vyp. III i IV, 1896. S.-Peterburg. Tip. S.N. Hudekova. Vladimirski pr., №12. 1897. S. 84
4. Vitevski V.N. İ.İ. Neplüev i Orenburgski krai v prejnem ego sostave s 1758 g. T.3. Kazän: Tipolitografia V.M. Klüchnikova, 1897. 573 s.
5. Valihanov Ch.Ch. İzbrannye proizvedenia. Vstupitelnaia stätä A.X.Margulana. M.: Nauka, 1986. 414 s.
6. Tynyşbaev M. Velikie bedstvia... (Aktaban-Şubyryndy). Alma-Ata: Jalyn, 1991. 152 s.
7. Asfendiarov S.D., Kunte P. A. Proşloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Sb. 1: (V v. do n. e. – XVII v. n. e.). Almaty: Kazahstan, 1997. 383 s.
8. Bekmahanov E. Prisoedinenie Kazahstana k Rosii. Alma-Ata, 1957. 340 s.
9. Kasymbaev J.K. Gosudarstvennye deiateli Kazahskih hanstv (XVIII v.). – Almaty: Bilim, 1999. 288 b.

10. Erofeeva I. *Institut batyrov v strukture voenoi organizatsii kazahov-kochevnikov. Röl nomadov Evraziski stepei v razvitii mirovogo voenogo isskustva. Nauchnye chtenia pamäti N.E. Masanova. Almaty: Lem. 2010. 397 b.*
11. Hafizova K.Ş. *Stepnye vlastiteli i ih diplomatia v XVIII-XIX vekah. Nur-Sultan: KİSİ pri Prezidente RK, 2019. 480 s.*
12. Kabüldinov Z.E. *Abylai han i Rosia. - Almaty. İP «Madiar», 2023. 296 s.*
13. Qasymbaev J. *Joňgar-qazaq tartysyndağy saiasi jäne äskeri mäseleler // Qazaq tarihy. 1993, №2. 24-b.*
14. *Qazaq handyğy men Sin patşalyğynyñ saiasi-diplomatialyq qatynastary turaly qytai mūrağat qūjattary. Tom I. Qūrast.: B. Ejenhanūly. Almaty: «Daik-Pres» 2009. 255 bet*
15. Ejenhanūly B. *Qojabergen batyr (1756-1767 jyldarda qalyptasqan mänju-qytai mūrağat qūjattary negizinde). - Almaty: «Arys», 2017. 496 bet*
16. Kuznesov A.S. *Amursana. - Novosibirsk: Nauka, 1980. 176 s.*
17. *Qazaqtyñ hany Abylai: Däuri, ömiri men qyzmeti: Qūrast.: Z.S. Taişybai. Ğylymi basylım. - Almaty: «El-şejire» QQ, 2011. T1. 640 b.*
18. *Vostochnaia diplomatia na styke sivilizatsii (kones XIV - 70-gody HIH vv.) Sb. dokumentov i materialov. Astana: Ğylym, 2015. 400 s.*
19. *Sinskaia imperia i kazahskie hanstva. Vtoraia polovina XVIII – pervaia tret HIH vv. / Sost. Hafizova K.Ş., Moiseev V.A. Vtoroe izd. Nur-Sultan, 2020. 344 s.*
20. *Ūly dala batyry-Qojabergen: Ğylymi-tanyndyq maqalalar men öleñ-jyrlar toptamasy/ T.Tynysbekūly. - Nūr-Sūltan: «Jezbūida» baspasy, 2019. 282 bet*
21. *Orynbor oblystyq memlekettik arhivi. I-q. 1-t. 173-ıs. 645-p.*